

Odpowiedzialność karna za wykroczenia?

Kodeks karny skarbowy (KKS) jest jedynym kodeksem, który obejmuje zarówno przestępstwa, jak i wykroczenia. Czy oznacza to, że ustawa ta, w odróżnieniu od np. Kodeksu karnego (KK) statuuje niejednorodną odpowiedzialność za czyny zabronione? Pytanie, na ile uprawnione jest łączenie w jednej pracy tematyki przestępstw i wykroczeń, wszak zasady odpowiedzialności za przestępstwa (podstawowe [1], czyli zawarte w Kodeksie karnym) oraz za wykroczenia (podstawowe, czyli zawarte w Kodeksie wykroczeń [2]) różnią się istotnie i odpowiedzialność za wykroczenia nie jest na ogół uznawana za karną.

Otóż w KKS kwestia ta przedstawia się odmiennie, a co najmniej rzecz można, że typowa dyferencjacja przestępstw i wykroczeń na gruncie KKS jest wątpliwa.

Po pierwsze, KKS jest jedyną ustawą karną kodeksową, która materię przestępstw i wykroczeń reguluje łącznie. Sam ten fakt mógłby jeszcze nie mieć wielkiej doniosłości (wszak czynnikiem integrującym tutaj jest nie charakter odpowiedzialności, a przedmiot ochrony), jednak należy zauważyć, iż podstawowe zasady odpowiedzialności (art. 1-19, czyli Tytuł I, Dział I, Rozdziały 1 i 2) są wspólne zarówno dla przestępstw, jak i wykroczeń skarbowych.

Po drugie, obie kategorie czynów zabronionych na gruncie KKS stanowią podobne w swej istocie **czyny *mala prohibita***. Wyodrębnienie istotnej różnicy między podstawowymi przestępstwami, które zasadniczo mają charakter *mala per se*, od podstawowych wykroczeń, które zasadniczo mają charakter administracyjno-porządkowy, nie jest trudne. Natomiast wyodrębnienie takiej istotowej różnicy między przestępstwami a wykroczeniami skarbowymi wydaje się wątpliwie, różnica między nimi jest bardziej płynna, a podobieństwa silne. Czyny *mala prohibita* czasami określane są mianem przestępstw (wykroczeń) „administracyjnych”, w odróżnieniu od „aksjologicznych” (*mala per se*) [3]. Z pewnością ten charakter czynów zabronionych przesądza o istotnej różnicy charakterologicznej przestępstw skarbowych od podstawowych. Z drugiej strony, także wykroczenia skarbowe cechują się autonomią w stosunku do podstawowych (pierwszy artykuł regulujący odrębności zasad odpowiedzialności dla wykroczeń skarbowych, art. 46 KKS, stanowi: „Do wykroczeń skarbowych nie mają zastosowania przepisy części ogólnej Kodeksu wykroczeń”). Podobnie w przypadku przestępstw („Do przestępstw skarbowych nie mają zastosowania przepisy części ogólnej kodeksu karnego z wyjątkiem art. (...), które stosuje się odpowiednio”, art. 18 § 1 KKS).

Po trzecie wreszcie, doszukiwaniu się jakichś zasadniczych różnic charakterologicznych przestępstw i wykroczeń skarbowych przeciwstawić można metodę wyodrębnienia przestępstw od wykroczeń skarbowych. Podstawowe przestępstwa i wykroczenia dotyczą zasadniczo różnych typów czynów, odnoszą się do różnych czynów, ich opisy ustawowe są odmienne (choć z pewnością część wykroczeń zawiera się w szerszych typach przestępstw, w wyniku czego będą one „pochłaniane” w kwalifikacji i odpowiedzialności; część też się „krzyżuje”, co skutkować może jednoczynowym zbiegiem przestępstwa i wykroczenia), szczerkawo jedynie znajdujemy tzw. przepołowione typy czynów, które cechują się tym, że rozdzielenie przestępstwa od wykroczenia następuje w ramach jednego opisu czynu, na podstawie jakiegoś kryterium (dotyczy to części przestępstw przeciwko mieniu, takich jak kradzież, przywłaszczenie, paserstwo, uszkodzenie rzeczy, które poniżej wartości 250 zł występują jako wykroczenia; poza tym oszustwo na szkodę konsumenta — poniżej 100 zł jest wykroczeniem, zaś wyrąb drzewa — poniżej 75 zł). W KKS także spotykamy wykroczenia z „własnymi” odrębnymi opisami [4]. Zasadniczą jednak metodą wyodrębnienia wykroczeń (ok. 3/4 wykroczeń) są „przepołowienia” typów czynów w oparciu o określone kryterium. Więcej o tym poniżej.

Powyższe uwagi o istocie obu kategorii czynów zabronionych z KKS uzasadniać mogą łączne ich traktowanie w opracowaniach, także takich, które tyczą się prawa karnego materialnego. Leszek Wilk pisze: „uzasadniony jest pogląd, iż mimo wspomnianych werbalnych różnic w określeniu charakteru odpowiedzialności za przestępstwa i wykroczenia skarbowe można odnośnie do obu tych kategorii czynów mówić o odpowiedzialności karnej skarbowej”

[5].

Warto także przypomnieć, iż w końcowym okresie obowiązywania poprzedniej ustawy karnej skarbowej [6] Rzecznik Praw Obywatelskich zakwestionował pogląd Ministerstwa Finansów jakoby pojęcie „sprawa karna” odnosić się miało wyłącznie do przestępstw z KK. Zdaniem Rzecznika pojęcie to obejmuje także przestępstwa i wykroczenia skarbowe. [7]

Terminologia

Czasami spotykamy się z określeniem „tzw. czyn przepołowiony” [8]. Jest to terminologiczne uproszczenie, które zaciemnia istotę znaczeniową. Nie chodzi tutaj bowiem o żadne przepołowienie czynu, lecz typu czynu. Dany typ na podstawie określonego kryterium w pewnych przypadkach będzie kwalifikowany jako przestępstwo, w innych zaś — jako wykroczenie (określona grupa czynów danego typu zostanie zakwalifikowana jako wykroczenia, pozostałe zaś — jako przestępstwa tego typu).

Także jednak sformułowanie „przepołowione typy czynów zabronionych” niesie ze sobą lapsus semantyczny. Nie może być bowiem mowy o żadnym „przepołowieniu” typu, które najpewniej zostało tutaj użyte w nieszczęsny sposób jako „rozdzielenie” [9]. Jeśli natomiast rozważymy generalnie zakres owego rozdzielania typu, to zasadniczo będzie on węższy dla wykroczenia (co nie znaczy bynajmniej, że w danym typie więcej czynów będzie konieczne kwalifikowane do przestępstw). Zakres typu dla wykroczenia możemy przyjąć, iż na ogół będzie obustronnie domknięty (oscylując od znikomości szkody do maksimum dla wykroczenia lub granicy wypadku mniejszej wagi), zaś dla przestępstwa — jednostronnie otwarty [10] (jednostronnie otwarty zakres typu nie oznacza oczywiście „otwartości typu”, jego blankietowości czy tym bardziej niedookreślenia; odnosi się to bowiem do owego kryterium „rozdzielającego” typu).

Można zaproponować bardziej adekwatne określenie tego rodzaju typów, które powinno wyrażać pomieszczenie w nich dwóch kategorii czynów zabronionych oraz swoistej dwuczęściowości typu. Nawiązując do łacińskich przedrostków (aby zachować konsekwencję, wynikającą z użytkowania terminu „kontratyp”) można zaproponować nazwę **bi-typu (bitypu)** [11]. Przedrostek bi- występujący w złożeniach oznacza: ‘dwa, na dwie części, dwa razy, dwu-, podwójnie, obustronnie’. Zastępując „przepołowiony typ (czynu zabronionego)” czy „czyn przepołowiony” określeniem „bityp” po pierwsze usuwa się semantyczne nonsensy z określenia omawianego pojęcia; po drugie zaś — upraszcza się język prawniczy (tak jak określenie „kontratyp” jest wygodniejsze niż „okoliczności wyłączające bezprawność czynu”). Tę konwencję chciałbym zastosować w mojej pracy.

Charakterystyka bitypu

Bityp określimy typem czynu zabronionego, który inkorporuje dwie grupy czynów spełniających znamiona, z których jedna będzie zakwalifikowana (po spełnieniu dodatkowych ogólnych kryteriów) jako przestępstwa, druga — jako wykroczenia. Bityp w tym sensie jest podzielony na dwie części, że kryterium rzeczowe lub ocenne wyznacza na swojej skali zakres przestępstw lub wykroczeń.

Metoda wyodrębnienia przestępstw i wykroczeń w oparciu o bitypy wyklucza idealny i pomijalny zbieg przestępstwa i wykroczenia (w ramach bitypu). Idealny zbieg jest wykluczony w związku z tym, że nie ma krzyżowania się znamion. Zbieg pomijalny również nie zachodzi, ponieważ przestępstwo bitypu nie wchłania („konsumuje”) znamion wykroczenia (podział tutaj jest „logiczny”).

Bitypizacja to metoda wyodrębniania wykroczeń od przestępstw w ramach jednego rodzaju (gatunku) czynów objętych kryminalizacją. Bitypizacja jest anachronizmem przy typizacji podstawowych przestępstw (KK) i wykroczeń (KW). Jest natomiast charakterystyczna dla prawa karnego skarbowego. Bitypizacja w prawie karnym skarbowym jest ponadto swoista, jest bowiem jednym z najważniejszych czynników przesądzających o istotowym podobieństwie przestępstw i wykroczeń w prawie karnym skarbowym.

Główną wadą bitypizacji jest pojawianie się w praktyce **tzw. paradoksu opłacalności** (inaczej zwany problemem asymetrii konsekwencji karnoskarbowych w czynach przepołowionych). [12] Chodzi o sytuacje w których dany czyn został zakwalifikowany jako przestępstwo, jednak z uwagi na niewielkie przekroczenie progu kwotowego oddzielającego go od wykroczenia postępowanie w sprawie może zostać umorzone na podstawie klauzuli

znikomości społecznej szkodliwości czynu. Tymczasem, gdyby ów czyn był tylko nieznacznie niższy w kwocie uszczuplenia należności publicznoprawnej byłby zapewne ukarany jako wykroczenie, dodajmy, że jako wykroczenie skarbowe, za które sankcje są bardziej dolegliwe niż za podstawowe wykroczenia. W takiej sytuacji logika regulacji oparta na rozumowaniu *a maiore ad minus* nakazywałaby przyjąć, że jeśli przestępstwo bitypu w jakimś zakresie jest znikomo szkodliwe społecznie, to tym bardziej cały zakres wykroczenia tego bitypu powinien być szkodliwy społecznie w stopniu znikomym. [13]

Projektodawcy KKS w sposób bardzo ogólny radzą, aby rozwiązać ten problem „w sposób cywilizowany i możliwie sprawiedliwy, m.in. także za pomocą klauzuli znikomości” [14]. Paradoks bierze się w istocie z tego, że dla bitypu dwie potencjalne klauzule znikomości szkodliwości społecznej wprowadzają lukę w odpowiedzialności karnoskarbowej. Lukę tę generuje klauzula znikomości dla przestępstwa bitypu. Dla czystości konstrukcyjnej lukę tę należałoby usunąć, np. poprzez formalne wprowadzenie czegoś na kształt odpowiedzialności zredukowanej. Koncepcja ta odnosi się do przypadków kiedy typ wykroczenia jest konsumowany przez typ przestępstwa; kiedy popełnione zostaje przestępstwo, lecz z jakiejś przyczyny formalnej (na ogół brak wniosku o ściganie) sprawca nie odpowiada za przestępstwo, wówczas „odradza” się „skonsumowane” teoretycznie wykroczenie, za które sprawca może zostać pociągnięty do odpowiedzialności [15]. Swoista odpowiedzialność zredukowana na gruncie prawa karnego skarbowego wprowadzona w celu wyeliminowania „luki odpowiedzialności”, mogłaby polegać na możliwości pociągnięcia do odpowiedzialności za wykroczenie czynu zakwalifikowanego formalnie jako przestępstwo bitypu, jeśli ocena szkodliwości społecznej takiej kwalifikacji – w perspektywie skali przestępczości – może być uznana za znikomą. Ponieważ jednak ów paradoks kreuje lukę w odpowiedzialności korzystną dla adresatów norm związanych z czynami *mala prohibita*, a trudno jest doszukać się potrzeby zaostrzania odpowiedzialności karnoskarbowej, zatem sądzę, iż precyzowanie konstrukcji prawnych kosztem obywatela jest nie tylko niecelowe, ale i szkodliwe.

Kryteria bitypizacji

Kryteria w oparciu o które dokonuje się bitypizacji dzieli się na:

- a. rzeczowe (zwane też formalnym)
- b. ocenne (zwane też materialnym)
- c. podmiotowe

Ad. a) Kryterium rzeczowe odnosi się do **ustawowego progu** kwotowego uszczerbku lub jego zagrożenia. Art. 56 § 3 KKS stanowi:

Wykroczenie skarbowe jest to czyn zabroniony przez kodeks pod groźbą kary grzywny określonej kwotowo, jeżeli kwota uszczuplonej lub narażonej na uszczuplenie należności publicznoprawnej albo wartość przedmiotu czynu nie przekracza pięciokrotnej wysokości najniższego miesięcznego wynagrodzenia w czasie jego popełnienia. Wykroczeniem skarbowym jest także inny czyn zabroniony, jeżeli kodeks tak stanowi.

Jest to zatem na gruncie KKS podstawowe kryterium wyodrębnienia wykroczeń. Odnosi się ono wyłącznie do typów znamienych także skutkiem. Kryterium rzeczowe jest zobiektywizowane i antyinflacyjne.

Przykład:

Oszustwo podatkowe (art. 54)	
Przestępstwo	Wykroczenie
§ 1. Podatnik, który, uchylając się od opodatkowania, nie ujawnia właściwemu organowi przedmiotu lub podstawy opodatkowania lub nie składa deklaracji, przez co naraża podatek na uszczuplenie, podlega karze grzywny do 720 stawek dziennych albo karze pozbawienia wolności do lat 3, albo obu tym karom łącznie.	§ 3. Jeżeli kwota podatku narażonego na uszczuplenie nie przekracza ustawowego progu, sprawca czynu zabronionego określonego w § 1 podlega karze grzywny za wykroczenie skarbowe.

Ad b) Kryterium ocenne odnosi się z kolei do **tzw. wypadku mniejszej wagi**. Jest on w słowniczku (art. 53 § 8) określony następująco:

W rozumieniu kodeksu wypadek mniejszej wagi jest to czyn zabroniony jako wykroczenie

skarbowe, które w konkretnej sprawie, ze względu na jej szczególne okoliczności — zarówno przedmiotowe, jak i podmiotowe — zawiera niski stopień społecznej szkodliwości czynu, w szczególności gdy uszczuplona lub narażona na uszczuplenie należność publicznoprawna nie przekracza ustawowego progu z § 6, a sposób i okoliczności popełnienia czynu zabronionego nie wskazują na rażące lekceważenie przez sprawcę porządku finansowoprawnego lub reguł ostrożności wymaganych w danych okolicznościach, albo sprawca dopuszczający się czynu zabronionego, którego przedmiot nie przekracza kwoty małej wartości, czyni to z pobudek zasługujących na uwzględnienie.

Wypadek mniejszej wagi odnosi się zatem do czynów, których szkodliwość społeczna jest „niska”, jej rozwinięcie ma charakter egzemplifikacyjny. Można zauważyć, że wypadek mniejszej wagi jako kryterium dyferencjacji odpowiedzialności jest stosowany także na gruncie KK, w szeregu przestępstw przeciwko mieniu. Jego rola w KK jest jednak odmienna, bowiem różnicuje jedynie dolegliwość sankcji, podczas gdy w KKS jest on jednym z kryteriów bitypizacji. Tylko na gruncie KKS został on zdefiniowany w ustawowym słowniczku.

Przykład:

Nieprowadzenie księgi (art. 60)	
Przestępstwo	Wykroczenie
§ 1. Kto wbrew obowiązкови nie prowadzi księgi, podlega karze grzywny do 240 stawek dziennych.	§ 3. W wypadku mniejszej wagi, sprawca czynu zabronionego określonego w § 1 lub 2 podlega karze grzywny za wykroczenie skarbowe.

„Kuriozum to na miarę schyłku wieku” — pisze pewna pani prokurator [16]. Wydaje się jednak, że można traktować go mniej nieprzychylnie. Kryterium to jest, oczywiście, znacznie mniej precyzyjne niż poprzednie, formalne, ale pozwala lepiej uelastyczyć i indywidualizować odpowiedzialność karnoskarbową.

Wypadkiem mniejszej wagi w odniesieniu do typu nieprowadzenia księgi mogłoby być np. nieprowadzenie księgi przy niewielkich obrotach po rozpoczęciu działalności podatnika zwolnionego od podatku VAT, kiedy wysokość dochodu nie powoduje jeszcze obowiązku zapłaty podatku dochodowego (czyli działalność w okresie nieprzekroczenia kwoty wolnej od podatku).

Kryterium wypadku mniejszej wagi może być stosowane zarówno w odniesieniu do typów formalnych, jak i materialnych.

Ad. c) Kryterium podmiotowe, rzadko spotykane, odnosi się do zróżnicowania strony podmiotowej (**umyślność / nieumyślność**)

Przykład:

Złe wykorzystanie dotacji lub subwencji (art. 82)	
Przestępstwo	Wykroczenie
§ 1. Kto naraża finanse publiczne na uszczuplenie poprzez nienależną wypłatę, pobranie lub niezgodne z przeznaczeniem wykorzystanie dotacji lub subwencji, podlega karze grzywny do 240 stawek dziennych.	§ 3. Karze określonej w § 2 [za wykroczenie] podlega także ten, kto popełnia nieumyślnie czyn zabroniony określony w § 1 lub 2.

Stanisław Baniak wymienia to łącznie z wypadkiem mniejszej wagi, jako kryterium ocenne. [17] Argumentem za tym jest także definicja ustawowa wypadku mniejszej wagi, która odnosi się także do nieumyślności. Wypadek mniejszej wagi zawsze będzie jednak odnosił się do mierników także przedmiotowych i jest „klasycznie” ocenenny. Natomiast „ocena” umyślności/nieumyślności powinna w istocie być „ustaleniem”. Stąd też sądzę, że należy oddzielić te kryteria. [18]

Poza omówionymi wyżej kryteriami bitypizacji wyodrębnienie wykroczeń w KKS opiera się także na „typach samoistnych”, czyli konstruowanie znamion wykroczenia bez odpowiednika w przestępstwie. Dotyczy to zwłaszcza formalnych naruszeń.

Przypisy:

[1] Czasami odróżniane także jako „pospolite”, uważam jednak, że nie jest to określenie zbyt precyzyjne, gdyż semantycznie odwołuje się do częstotliwości

występowania, nasilenia; alternatywą semantyczną może być tutaj znaczenie: "przestępstwa zwyczajne", co jest równie nieszczęsnym określeniem. Przestępstwa z Kodeksu karnego są natomiast niewątpliwie dla całego prawa karnego podstawowymi. Poza pojęciem "przestępstw podstawowych", jako tych, które są stypizowane w KK, można się spotkać z pojęciem "typu podstawowego przestępstwa", co nie może być mylone z pojęciem "przestępstw podstawowych".

[2] Ustawa z 20.5.1971 r. - Kodeks wykroczeń (Dz.U. Nr 12, poz.114 z późn.zm.), zwana dalej: KW.

[3] Tak czyni np. R. Kmiecik ("Prokurator", nr 3/2000). W pewnym sensie oddaje to istotę podziału, jednak może być mylące.

[4] Np. Nieskładanie w terminie deklaracji lub oświadczenia (art. 56 § 4), uporczywe niewpłacanie w terminie podatku (art. 57 § 1), wadliwe prowadzenie księgi (art. 61 § 3).

[5] L. Wilk, [w:] O. Górniok (red.), *Prawo karne gospodarcze*, Warszawa 2003, s.536.

[6] Ustawa karna skarbową z 26.10.1971 r. (Dz. U. z 1984 r. nr 22, poz. 103 z późn. zm., zwana dalej: UKS)

[7] *Rzecznik sygnalizuje*, "Rzeczpospolita", nr 157/1996. Jeśli chodzi o te dyferencjacje na gruncie UKS, zob.: G. Bogdan, *Relacja pojęć przestępstwa i przestępstwa skarbowego w polskim prawie karnym*, PS 9/1997; J. Raglewski, *Relacja pojęć "przestępstwo" - "przestępstwo skarbowe" oraz "wykroczenie" - "wykroczenie skarbowe" w polskim systemie prawa karnego materialnego*, Prok. i Pr. 5/1998.

[8] W. Marcinkowski, *Kilka zagadnień z obszarów wspólnych przestępstw i wykroczeń*, "Prokurator", nr 2-3/2001.

[9] Może wynikał ten lapsus z faktu zakorzenienia w języku tego błędu, często się np. słyszy o "większej połowie".

[10] Dawniej od pewnego progu można byłoby jeszcze wyróżnić dodatkowe przestępstwo, z podstawowego prawa karnego - zbrodnię wielkiej afery dewizowej i celnej, która została uchylona z kodeksu karnego w 1990 r.

[11] Można też byłoby zaproponować: *duotyp*.

[12] Dodajmy, że problem asymetrii konsekwencji wiąże się generalnie ze wszystkimi znamionami liczebnikowymi. Zob. więcej: W. Wolter, *Uwagi o znamionach wymagających ilościowej oceny w przepisach prawa karnego*, PiP, nr 6/1976.

[13] Ogólnie jednak kwestia znikomej szkodliwości wykroczeń niesie wątpliwości, gdyż czyny te na ogół są przecież drobne. Wskazuje się jednak, iż wykroczenia skarbowe mają znacznie szerszy zakres stopniowości społecznej szkodliwości niż wykroczenia podstawowe (Z. Siwik, *Projekt kodeksu karnego skarbowego - o kierunkach zmian w materialnoprawnych przepisach części ogólnej*, CzPKiNP 1-2/1998, s.13.).

[14] Siwik, op.cit., s.13-14.

[15] Marcinkowski, op.cit.

[16] B. Mik, *Złowieszczy nadmiar. Klauzule generalne w prawie karnym*, "Rzeczpospolita", 23.10.2000.

[17] S. Baniak, *Prawo karne skarbowe*, Zakamycze 2001, s.29.

[18] Może to być wszelako potraktowane w szerszym kontekście rozgraniczenia znamion opisowych od ocennych, co w wielu przypadkach może być sporne (przykłady klasyczne: "człowiek", "życie", "śmierć"). M. Rodzyńkiewicz tak charakteryzuje nieumyślność: "...ma ono w prawie karnym charakter opisowo-normatywny. Element nieumyślności to tyle, co zaprzeczenie zamiaru (...) połączone z określeniem elementu intelektualnego (nieumyślność świadoma i nieświadoma). Element normatywny natomiast poprzednio obowiązująca ustawa karna wyrażała poprzez sformułowania o 'bezpodstawności przypuszczenia' (nieumyślność świadoma) lub poprzez określenie 'powinności i możliwości przewidywania' (nieumyślność nieświadoma), nowy zaś kodeks karny posługuje się tu koncepcją niezachowania wymaganej ostrożności" (M.

Rodzynekiewicz, *Modelowanie pojęć w prawie karnym*, Kraków 1998, s. 58).

Mariusz Agnosiewicz

Założyciel, redaktor naczelny i publicysta *Racjonalisty*, założyciel i prezes Polskiego Stowarzyszenia Racjonalistów. Kontakt online ([GG](#), [Skype](#))

[Strona www autora](#)

[Pokaż inne teksty autora](#)

(Publikacja: 09-12-2006)

[Oryginał..](#) (<http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,5151>)

Contents Copyright © 2000-2008 by Mariusz Agnosiewicz

Programming Copyright © 2001-2008 Michał Przech

Autorem tej witryny jest Michał Przech, zwany niżej Autorem.
Właścicielem witryny są Mariusz Agnosiewicz oraz Autor.

Żadna część niniejszych opracowań nie może być wykorzystywana w celach komercyjnych, bez uprzedniej pisemnej zgody Właściciela, który zastrzega sobie niniejszym wszelkie prawa, przewidziane w przepisach szczególnych, oraz zgodnie z prawem cywilnym i handlowym, w szczególności z tytułu praw autorskich, wynalazczych, znaków towarowych do tej witryny i jakiegokolwiek ich części.

Wszystkie strony tego serwisu, wliczając w to strukturę podkatalogów, skrypty JavaScript oraz inne programy komputerowe, zostały wytworzone i są administrowane przez Autora. Stanowią one wyłączną własność Właściciela. Właściciel zastrzega sobie prawo do okresowych modyfikacji zawartości tej witryny oraz opisu niniejszych Praw Autorskich bez uprzedniego powiadomienia. Jeżeli nie akceptujesz tej polityki możesz nie odwiedzać tej witryny i nie korzystać z jej zasobów.

Informacje zawarte na tej witrynie przeznaczone są do użytku prywatnego osób odwiedzających te strony. Można je pobierać, drukować i przeglądać jedynie w celach informacyjnych, bez czerpania z tego tytułu korzyści finansowych lub pobierania wynagrodzenia w dowolnej formie. Modyfikacja zawartości stron oraz skryptów jest zabroniona. Niniejszym udziela się zgody na swobodne kopiowanie dokumentów serwisu Racjonalista.pl tak w formie elektronicznej, jak i drukowanej, w celach innych niż handlowe, z zachowaniem tej informacji.

Plik PDF, który czytasz, może być rozpowszechniany jedynie w formie oryginalnej, w jakiej występuje na witrynie. **Plik ten nie może być traktowany jako oficjalna lub oryginalna wersja tekstu, jaki zawiera.**

Treść tego zapisu stosuje się do wersji zarówno polsko jak i angielskojęzycznych serwisu pod domenami Racjonalista.pl, TheRationalist.eu.org oraz Neutrum.eu.org.

Wszelkie pytania prosimy kierować do redakcja@racjonalista.pl